

Отримано: 24.03.2024.

Прорецензовано: 28.03.2024.

Прийнято до друку: 29.03.2024.

e-mail: volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-103-113

Марчук В. Демографічна структура сільських поселень прикордонних повітів Західної Волині на початку 1920-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 103–113.

УДК: 94(476) «1921/1939»

**Володимир Марчук**

## ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПРИКОРДОННИХ ПОВІТІВ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

*У статті розглянуто найпоширеніші типи сільських поселень у прикордонних повітах Волинського воєводства. На підставі результатів перепису 1921 р. проведено аналіз демографічного стану та етноконфесійної структури сільських поселень. Встановлено, що в досліджуваній період прикордонним повітам була притаманна поліетнічність. У релігійній структурі досліджуваного регіону простежується явне домінування православного населення.*

**Ключові слова:** сільські поселення, демографія, Західна Волинь, міжвоєнний період, прикордоння.

**Volodymyr Marchuk**

## DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF RURAL SETTLEMENTS OF THE BORDER AREA OF WESTERN VOLYN IN THE EARLY 1920S

*The border counties of Western Volyn at the time of incorporation into the revived Polish state had a low level of urbanization, as a result of which the majority of the population lived in rural areas. The predominant forms of settlements in the studied region were villages, hamlets, colonies, settlements, etc. At the same time, each of the counties had its own special settlement structure. Thus, the largest number of rural settlements was recorded in the Rivne district, which was the most ethnically diverse. Czechs and Germans lived here, along with Ukrainians, Poles and Jews. Most of the territory of the Sarny district was swampy forests and lowlands, so small villages and hamlets with a fairly homogeneous population prevailed here. Ostrog district, the smallest of the border counties, was the most urbanized, every fourth resident of the county lived in a city or town. The rural settlements of Kremenets district were the most mono-ethnic, the non-Ukrainian population here made up a little more than 13%. The border character of these counties led to the special attention of the Polish authorities to this region, which, on the one hand, tried to weaken the influences coming from the Soviet side of the border, and on the other hand, to attract the support of the local population. On the other hand, traditionalism, regionalism, local isolation, attachment to local customs contributed to the preservation of the local population's identity. Insufficient state funding of the border counties caused them to remain agrarian and economically backward throughout the interwar period.*

**Keywords:** rural settlements, demography, Western Volyn, interwar period, border region.

За умовами Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. було узаконено лінію розмежування між радянською Україною та Польщею. Новий польсько-радянський кордон знову проходив українською етнічною територією. Новий «східний кордон» Польщі став визначальним чинником у політичному, економічному, соціальному, національному та культурному житті українців. Щойно створений польсько-радянський кордон було демарковано із повним ігноруванням його економіко-господарської структури.

Територія Західної Волині опинилася в складі Волинського воєводства, яке першопочатково було поділено на 9 повітів, на території яких розміщувалося 95 гмін. Рівненський, Острозький та Кременецький повіти воєводства стали прикордонними. Сарненський та Камінь-Каширський повіти було віднесено до Поліського воєводства і лише з січня 1930 р. перший увійшов до складу Волинського воєводства.

Помітний внесок у вивчення етнічної та територіальної структури населення Західної Волині в міжвоєнний період здійснили С. Кічий [1], В. Колесник [2], В. Кубійович [3], М. Кучерепа [3],

В. Литвинюк [5], С. Макарчук [6], В. Марчук [7], А. Свинчук [8], Я. Кенсік [9], В. Менджецький [10] та інші автори. Проте сільські поселення Західної Волині в окреслений період ще не були предметом спеціального вивчення в історичній науці. Варто зазначити і той факт, що територія Волинського Полісся у 1920-х рр. взагалі опинилася на маргінесі історичних досліджень, адже в цей період вона входила до складу Поліського воєводства і лише після 1930 р. частково відійшла до складу Волинського воєводства. Тому вона не вивчалася українськими істориками, дослідниками Волинського воєводства, і свідомо ігнорувалася білоруськими, які виключали території Сарненського та Камінь-Каширського повітів зі своїх досліджень, акцентуючи увагу лише на білоруських повітах.

Метою цієї публікації є проведення комплексного аналізу кількісного, національного та релігійного складу населення сільських поселень у прикордонних повітах Західної Волині на початку 1920-х рр. Східний кордон проходив по території Сарненського, Рівненського, Острозького (з 1 січня 1925 р. Здолбунівського) та Кременецького повітів. Кожен із них мав свої природно-географічні умови, але всі вони входили до складу колишньої Волинської губернії і повністю чи частково увійшли до складу адміністративно-територіальних одиниць відродженої Польської держави.

За даними перепису 1921 р., на території прикордонних повітів, в межах Західної Волині, налічувалося 2 081 населений пункт, з яких 20 міст і містечок із населенням понад 2 000 осіб, 16 містечок із населенням менше 2 000 осіб та 2 045 інших населених пунктів<sup>1</sup>. Серед найпоширеніших типів сільських поселень у прикордонних повітах Західної Волині були село, хутір, колонія, фільварок, осада, лісничівка. З 2 045 поселень у 1921 р. було 826 сіл, 234 фільварків, 348 колоній, 96 осад, 355 хуторів і 79 населених пунктів іншого типу. До останніх відносили такі населені пункти – осада млинарська, фабрична, лісова, військова, смолярня, тартак, цегельня, надлісництво, гута, гуральня, монастир, присілок, передмістя, залізнична станція і полустанок (див. табл. 2).

Власне, у цій публікації спробуємо дати демографічну характеристику сільських поселень прикордонних повітів Західної Волині на підставі статистичних даних перепису 1921 р. Волинське воєводство, до якого увійшла основна частина земель Західної Волині, було однією з найбільших адміністративних одиниць міжвоєнної Польщі. Величезний вплив на характер суспільно-господарських відносин в регіоні мало село, де мешкала основна маса населення. З точки зору господарського розвитку, територія Західної Волині характеризувалася відсталістю економіки, яка випливала з спадку епохи перебування цих земель у складі Російської імперії і понесених втрат за роки Першої світової війни та років визвольних змагань 1917–1920-х років. У міжвоєнний період ці терени зараховувалася до т.зв. Польщі «С», найбільш економічно відсталої, аграрної частини держави.

За даними перепису населення 1921 р., на цій території налічувалося 2 045 сільських поселень. 56 поселень визначалися як зруйновані під час війни та незаселені. Здебільшого це були невеликі за кількістю мешканців та кількістю будівель поселення. Найбільше зруйнованих під час військових дій та невідновлених до 1921 р. населених пунктів налічувалося у Рівненському повіті – 31 [12]. У Сарненському повіті було 21 таке поселення, у Кременецькому – 4 і жодного в Острозькому повіті, це пояснювалося тим, що повіт оминули бойові дії Першої світової війни [11; 12].

Таблиця 1.

**Чисельність населених пунктів та їх мешканців станом на 1921 р.**

	Повіт	К-сть населених пунктів	Кількість жителів		
			всього	чоловіків	жінок
<b>1.</b>	<b>Сарненський</b>	<b>506</b>	<b>146 250 (100%)</b>	<b>72 575</b>	<b>73 675</b>
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	5	16 972 (11,6%)	8 249	8 723
	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	3	3 609 (2,46%)	1 739	1 870
	Гмін	498	125 669 (85,92%)	62 587	63 082
<b>2.</b>	<b>Рівненський</b>	<b>954</b>	<b>338 134 (100%)</b>	<b>165 029</b>	<b>173 105</b>
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	8	56 024 (16,54%)	26 277	29 747

<sup>1</sup> За населений пункт вважаємо будь-яке поселення, в якому мешкали люди і були будівлі, мало власну назву (офіційну чи неофіційну) і знаходилося на певній відстані від сусіднього поселення.

	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	7	10 476 (3,09%)	5 006	5 470
	Гмін	939	271 634 (80,33%)	133 746	137 888
<b>3.</b>	<b>Острозький</b>	<b>108</b>	<b>56 595 (100%)</b>	<b>27 356</b>	<b>29 239</b>
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	1	12 975 (22,92%)	6 086	6 889
	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	1	1 412 (2,49%)	664	748
	Гмін	106	42 208 (74,57%)	20 606	21 602
<b>4.</b>	<b>Кременецький</b>	<b>513</b>	<b>221 936 (100%)</b>	<b>107 710</b>	<b>114 226</b>
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	6	31 229 (14,07%)	14 843	16 386
	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	5	3 604 (1,62%)	1 757	1 847
	Гмін	502	187 103 (84,3%)	91 110	95 993
	<b>Всього</b>	<b>2 081</b>	<b>762 915 (100%)</b>	<b>372 670</b>	<b>390 245</b>
	<b>Міст і містечок з понад 2 000 мешканців</b>	<b>20</b>	<b>117 200 (15,36%)</b>	<b>55 455</b>	<b>61 745</b>
	<b>Містечок з населенням менше 2 000 мешканців</b>	<b>16</b>	<b>19 101 (2,5%)</b>	<b>9 166</b>	<b>9 935</b>
	<b>Гмін</b>	<b>2 045</b>	<b>626 614 (82,13%)</b>	<b>308 049</b>	<b>318 565</b>

Джерело: складено за [11; 12].

Отже, найчисельнішою групою поселень у прикордонних повітах були *села*. За кількістю жителів вони були досить різними, що можна простежити за допомогою прикладів, що подані нижче. Так, у Сарненському повіті села в окремих випадках взагалі мало чим відрізнялися від хуторів. Наприклад, у Кисорицькій гміні село Рудня-Льва складалося з 10 будинків, у яких мешкало 63 жителі, в Александрівці налічувалося 14 будинків і 92 жителі [11, s. 60-61]. Серед найбільших сіл у прикордонних повітах варто виділити ті, що розташовувалися в Сарненському повіті: Дубровиця (640 будинків, 3 567 жителів), Городець (377 будинків, 2 274 жителі), Стрільськ (338 будинків, 2 343 жителі), Немовичі (366 будинків, 2 181 житель) [11, s. 58-65]; в Рівненському повіті Здовбиця (557 будинків, 3 456 жителів); в Кременецькому повіті: Щенсівка (367 будинків, 2 025 жителів), Великі Загайці (384 будинки, 2 017 жителів), Ридомль (541 будинок, 2 972 жителя), Залісці Вишнівецькі (501 будинок, 2 672 жителі) [12, s. 25-32]; в Острозькому повіті: Крилів (383 будинки, 2 156 жителів) [12, s. 47].

З селами безпосередньо пов'язані такі поселення, як *присілки*. Як правило, це були населені пункти, розташовані поблизу села, або були частиною великого села. Перепис 1921 р. зафіксував на території Кременецького повіту всього таких 4: у гміні Бережці Мала Рудечка і Загребля, які були присілками села Рудка, і в гміні Почаїв – Березина і Плетінка, які були присілками містечка Новий Почаїв [12, s. 25-26, 28-29]. У Рівненському повіті однойменний присілок мало с. Топча Межирицької гміни [12, s. 57].

Подібними до присілків були *передмістя*, які слід розуміти, як населений пункт, який знаходився в безпосередній близькості від міста та мав із ним тісний зв'язок. Перепис зафіксував таких всього три: Новий Корець (386 будинків, 2 086 жителів) та Заров'є (118 будинків, 978 жителів), які становили передмістя м. Корця [12, s. 52-53]. У місті Рівному таким передмістям виступала Цегельня (167 будинків, 1 097 жителів) [12, s. 57]. Фактично вони склалися історично у попередні періоди, проте на час проведення перепису 1921 р. ще не були включені до складу міст.

*Колонією* називали окреме компактно поселення переселенців з іншої країни, організованих на викуплених приватновласницьких землях. На території Західної Волині поява колоній пов'язана з чеською та німецькою колонізацією другої половини XIX ст. Відомо, що після продажу земель маєтку Коловерть у Межирицькій гміні Рівненського повіту утворилося три колонії – Коловерть I (13 будинків, 87 жителів), Коловерть II (77 будинків, 460 жителів) та Коловерть III (33 будинки, 224 жителі) [12, s. 56]. Велика кількість колоній на початку 1920-х рр. була характерною для Рівненського повіту – 253 (72,7% від усіх колоній в прикордонних повітах), 75 колоній розміщувалися у Сарненському повіті (Див. додаток А). Звертає увагу той факт, що в одній лише Тучинській гміні Рівненського повіту налічувалося 51 колонія (Див. додаток Г). Чисельність жителів у

колоніях була не однаковою і не мала якихось чітко окреслених меж. Наприклад, колонія Вежиця в Корецькій гміні, налічувала 1 будинок де проживало 13 осіб. Однією з найбільших колоній була Осва Сидинської гміни, яка налічувала 112 будинків, 722 жителі [12, s. 59]. Як правило, у колоніях проживало від 2 до 7 десятків людей, але були й більші за кількістю жителів. Насамперед це було характерно для Рівненського повіту: Антонівка Березнівської гміни (69 будинків, 641 житель), Новий Країв Бугринської гміни (69 будинків, 448 житель), Мочулки Клеванської гміни (62 будинки, 441 житель), Стара Любомирка Кустинської гміни (80 будинків, 535 жителів), Новини Людвипільської гміни (79 будинків, 476 жителів), Михайлівка Рівненської гміни (75 будинків, 442 жителі), Антонівка Тучинської гміни (83 будинки, 446 жителів) та ін [12, s. 48-61].

До великих за кількістю жителів колоній у Сарненському повіті можна віднести Антонівку в Городецькій гміні, яка нараховувала 108 будинків у яких проживало 609 осіб, Жолудськ Рафалівської гміни (68 будинків, 446 жителів) та Олізарка цієї ж гміни (56 будинків, 326 жителів) [11, s. 58-65].

*Осадою* у міжвоєнний період називали мале поселення, що складалося з одного або кількох господарств і розміщувалося поблизу села. Згідно з даними перепису 1921 р. найбільше осад у прикордонних повітах Західної Волині спостерігалося в Кременецькому повіті – 57, в тому числі 34 із них – в гміні Почаїв [12, s. 25-32] (Див. додаток В). У Рівненському повіті було 23 осади [12, s. 48-61] (Див. додаток Д), а у Сарненському – 16 (в тому числі 7 у гміні Бережниця) [11, s. 58].

При промислових підприємствах у сільській місцевості виникають такі поселення, як *фабричні осади*. Жителі цих населених пунктів жили в сільській місцевості, проте були зайняті в фабрично-заводському виробництві. Всі фабричні осади розташовувалися в Рівненському повіті: в Березнівській гміні – Моквин (9 будинків, 86 жителів) біля Моквинської папірні; в Клеванській гміні – Оржів (12 будинків, 310 жителів) біля Оржівських деревообробних підприємств (лісопильня, фанерна та паркетна фабрики); в Межиріцькій гміні – Межиріч-Цегельня (9 будинків, 36 жителів); в Рівненській гміні – Бабин (5 будинків, 30 жителів) та Великий Олексин (31 будинок, 181 житель) біля цукрових заводів; в Здовбицькій гміні – Порозово (9 будинків, 115 жителів) біля Здолбунівського цементного заводу [11; 12]. Фактично всі вони тяжіли до промислового сектору цього прикордонного повіту.

Подібний характер мали і *осади млинарські*, які розташовувалися поблизу сіл, де були млини. По суті справи тут проживала родина мельника. Щоправда, у міжвоєнний період такі поселення існували лише формально і вже не розділялися з селами. Привертає до себе увагу те, що зазвичай назви такі осади мали ідентичні до назви населеного пункту, поряд з яким вони розташовувалися. У чотирьох прикордонних повітах таких нараховувалося всього 16. Сім із них перебували в Кременецькому повіті: в гміні Вишнівець – Горинка, Мишківці, Загороддя, в гміні Бірки Границя, Ольхове, Поповське [12, s. 25-32]. У Рівненському повіті про них відомо у гміні Сидин – Тростянець, в гміні Тучин – Мичів [12, s. 59-60]. В Острозькому повіті млинарська осада зафіксована в гміні Новомалин – Болотківці [12, s. 47] (Див. додаток Б). У Сарненському повіті на них натрапляємо в гміні Дубровиця – Кривиця (1 будинок, 5 жителів) та в гміні Кісоричі – Жолобища (4 будинки, 15 жителів), а в Німовицькій гміні – Рудня Німовицька [11, s. 58-65].

З другої половини 1920-х рр. спостерігалося збільшення кількості осад за рахунок військових поселенців із центральних регіонів Польщі, яким тут надавали у володіння землю для організації на ній сільських господарств. Перепис 1921 р. зафіксував лише 3 військові осади на теренах Клеванської гміни Рівненського повіту: Старий Жуків (1 будинок, 22 жителі), Новосілки (1 будинок, 19 жителів) і Константинів (1 будинок, 11 жителів). Мешканцями усіх трьох осад були чоловіки поляки [12, s. 52]. Припускаємо, що перепис 1921 р. таким чином зафіксував початок військового осадництва на Волині. Напевно, чоловіки прибули в зазначені місцевості з метою підготувати умови для переїзду своїх родин, адже від держави осадники отримували порожні ділянки.

*Фільварком* вважався відокремлений господарський комплекс із житловими будівлями, який розміщувався в межах одного поселення і, як правило, належав одному чи кільком власникам. Найбільше фільварків налічувалося у Рівненському повіті (123), а значно менше в інших: Кременецькому (57), Сарненському (35), Острозькому (19) повітах (Див. додаток Д). Більшість із них, як самостійні населені пункти на сьогоднішній день вже не існують чи змінили свій статус. Серед найбільших фільварків у Рівненському повіті були Зірне (власність Марка Малинського, 20 будинків, 248 жителів), Головніця (власність Адольфа Залеського, 9 будинків, 140 жителів), Шпанів (власність Януша Радзивіла, 16 будинків 185 жителів), Пустомити (власність Чеслава Прушинського, 17 будинків, 90 жителів), Волошки (14 будинків, 82 жителі). В Острозькому повіті найбільшим фільварком були

Кургани (власність Василя Шульгіна, 18 будинків, 148 жителів). У Кременецькому повіті до найбільших фільварків відносилися Великі Загайці (11 будинків, 134 жителі) та Матвіївці (власність родини Ледуховських, 8 будинків, 82 жителі). У Сарненському повіті до великих фільварків належали Воробин (власність родини Броель-Плятерів, 10 будинків, 152 жителі), Рокитне (12 будинків, 60 жителів), Бродець (13 будинків, 67 жителів). Досить часто при підрахунку фільварки не відокремлювали від найближчого, а зазвичай і однойменного населеного пункту [11; 12].

Найменшим сільським поселенням був *хутір*, який розташовувався на відокремленій ділянці землі, що перебувала у власності окремого господаря. Найбільша кількість хуторів була в Сарненському повіті – 137, а в окремих гмінах вони були домінуючим типом поселення. Так, в Кісорицькій гміні, через яку проходив польсько-радянський кордон, з 89 населених пунктів 52 відносилися до хуторів. У гміні Більська Воля з 37 населених пунктів 23 були хутори. У Степанській гміні кожен другий, а в Деражненській кожен третій населений пункт мав статус хутир. У Кременецькому повіті найбільша кількість хуторів розміщувалася в гміні Бережці (29) та Радивилів (17). Чисельність будинків на хуторі була неоднаковою, найменшими вони були в межах Сарненського повіту і досить часто склалися з 1 будинку, і від 4 до 12 жителів. Найбільшим хутором у прикордонних повітах був Бродівський в Острозькому повіті 71 будинок, і 457 жителів [12, s. 46].

Зважаючи, що значна частина території прикордонних повітів розташовувалася в лісистій місцевості, то частина сільських поселень була пов'язана з лісом. Сюди відносяться *лісничівки*, які були, як правило, поселеннями, з однією, а рідше з двома будівлями, де мешкав лісник зі своєю родиною. Всього на території чотирьох повітів таких нараховувалося 107, в т.ч. 19 в Березнівській гміні Рівненського повіту та 16 в Дубровицькій гміні Сарненського повіту.

Деяко більшими господарсько-управлінськими одиницями були *надлісництва*, які відповідали за догляд за певними лісовими масивами. У Рівненському повіті, Костопільської гміні до таких віднесено Підлужне (3 будинків, 23 жителі), у Клеванській гміні – Суськ (10 будинків, 62 жителі) [12 s. 52-53], в Кременецькому повіті, у гміні Шумськ – Малинів (8 будинків, 45 жителів) [12, s. 30].

У зв'язку з широким використанням лісових ресурсів з'являлися поселення *смолярня*, жителі яких займалися добування смоли, скипидару і вугілля з деревини хвойних дерев. На території прикордонних повітів Західної Волині таких зафіксовано 4: в Дубровицькій гміні Сарненського повіту – Вонячівка (2 будівлі, 14 жителів) [11, s. 58], та 3 в Клеванській гміні Рівненського повіту – Клевань, Суськ та Руда Красна [12, s. 52]. На території Тучинської гміни розташовулося поселення з визначенням *тартак*. До цієї категорії поселень відносилися Рисв'янка (6 дворів, 42 жителі), мешканці якого займалися первинною переробкою деревини, розпилювали колоди на пиломатеріали потрібних розмірів та якості за допомогою лісопильної рами [12, s. 60]. У Березнівській гміні розташовувалася *лісова осада* Бобер (5 дворів, 45 жителів) [12, s. 48].

З виробництвами були пов'язані такі поселення, як цегельні (виробництво цегли), гуральні (виробництво горілки), гути (виробництво скла). Так, у Дубровицькій гміні Сарненського повіту перепис зафіксував цегельні в Кривиці (1 будинок, 9 жителів) [11, s. 58]; у Рівненському повіті в Кустинській гміні – Городище, Березнівській гміні – Ляховичі (1 будинок, 12 жителів) [12, s. 48, 54]. Гуральня в Деражненській гміні – Мар'янівка (8 будинків, 60 жителів) [12, s. 50]. У Тучинській гміні гута – Малі Седлища (15 будинків, 214 жителів) [12, s. 52]. Згадані виробничі поселення були спадком попередньої епохи, коли з приватної ініціативи великих землевласників в їхніх приватних володіннях виникали невеликі підприємства, а поряд з ними поселення, в яких проживали працівники зі своїми родинами.

Розбудова в другій половині XIX ст. в межах тодішньої Волинської губернії мережі залізничних доріг спричинила появу на теренах краю таких поселень, як *залізнична станція* та *полустанок*. Перепис 1921 р. зафіксував у межах чотирьох прикордонних повітів 22 залізничні станції та 4 полустанки. Частина з них становили окремі населені пункти, а частина була однойменними станціями у тому випадку, коли залізниця проходила на певній віддалі від населеного пункту. У Сарненському повіті залізничні станції – Тутовичі (3 будинки, 11 жителів), Дубровиця, Антонівка, Остки (3 будинки, 15 жителів), Єльно (8 будинків, 37 жителів), Клесів, Томашгород (17 будинків, 85 жителів), Стрільськ (5 будинків, 27 жителів), Рафалівка, Жолудськ (2 будинки, 14 жителів), Хиночі (9 будинків, 78 жителів), Добринь (2 будинки, 7 жителів), Володимирець (3 будинки, 2 жителі), Біле (10 будинків, 62 жителі), Удрицьк (25 будинків, 134 жителі) і полустанок Гали (2 будинки, 11 жителів) [11, s. 58-65]. У Рівненському повіті в межах Клевані існувала і залізнична станція, і

полустанок разом 86 будинків, 656 жителів. Інші станції в цьому ж повіті – Моквин (10 будинків, 56 жителів), Немовичі (10 будинків, 53 жителі) та Івачків. У Острозькому повіті відома залізнична станція Оженин (8 будинків, 40 жителів) і полустанок Могиляни (1 будинок, 9 жителів) [12, s. 46-47]. У Кременецькому повіті було лише 2 залізничні станції – Ланівці (26 будинків, 140 жителів) та Корначівка (5 будинків, 20 жителів) [11; 12].

Одне із основних питань перепису 1921 р. було безпосередньо пов'язане з національністю. При цьому незначна частина населення в Сарненському повіті мала очевидні проблеми з визначенням їхньої національності, адже ідентифікували себе як «тутейші». Щоправда, це не було масовим явищем, а зафіксовано лише в окремих випадках. Зокрема, з 1 618 «тутейших» 701 проживав у Бересті Дубровицької гміни. Ще 435 осіб із цієї ж категорії мешкало в Осницьку Клесівської гміни та інших населених пунктах Городецької, Клесівської, Немовицької, Рафалівської та Володимирецької гмін [11, s. 58-65].

Перепис 1921 р. дає можливість проаналізувати етнічний склад прикордонних територій Західної Волині. 80,31% жителів прикордонних повітів заявили про свою національність як українську, 14,9% – польську, 1,77% – єврейську, 1,11% – чеську, 1,15% – німецьку, інші – 0,65% (Див. табл. 2). Таким чином етнічну основу, практично більшості сіл становили українці. Разом із ними могли проживати поляки та євреї. Наприклад, у с. Верхів Хорівської гміни Острозького повіту, з 1 078 жителів – 913 назвали рідною мовою українську, а 138 – польську. Крім того, в селі проживало 20 євреїв та 7 представників інших етносів [12, s. 46]. В окремих селах чисельність євреїв була досить значною. Так, наприклад в с. Глинки Рівненського повіту з 1 134 жителів 317 були євреї [12, s. 57]. У с. Корост Степанської гміни з 1 909 жителів 100 це були євреї [12, s. 56].

Окремо варто зауважити, що в досліджуваному регіоні перепис зафіксував єврейські колонії. Зокрема, це Осова в Степанській гміні, де з 722 жителів 700 були євреї, 12 німці, 2 поляків та 8 українців [12, s. 59]. Крім того, єврейські колонії були в Рафалівській гміні Сарненського повіту – Олізарка (321 євреї з 326 жителів), Рафалівка (332 євреї з 645 жителів), Жолудськ (418 євреїв з 448 жителів) [11, s. 63-64]. У Тучинській гміні Рівненського повіту єврейськими поселеннями були села Антонівка (482 євреї з 525 жителів) та Малі Седлища (663 євреї з 996 жителів) [12, s. 59-60].

Чехи та німці проживали переважно в колоніях та селах Тучинської та Дядьковицької гмін Рівненського повіту. Серед великих чеських поселень були – Глинськ Чеський (1 015 чехів з 1 488 жителів), Дібрівка (282 чехи з 303 жителів), Грушвиця (297 чехів з 1 842 жителів), Мартинівка (243 чехи з 292 жителів), Підцурків (220 чехів з 243 жителів), Гільча Чеська (396 чехів з 458 жителів) [12, s. 50-51, 60]. Великими німецькими поселеннями були Коловерть II (175 німців з 460 жителів), Коловерть III (157 німців з 224 жителів), Синяківка (129 німців з 136 жителів), Мидськ (205 німців з 248 жителів), Сидинська Колонія (147 німців з 189 жителів), Кути-Залісся (182 німці з 286 жителів), Амелін (171 німець з 217 жителів), Мар'янівка (188 німців з 355 жителів) Порозів (171 німець з 229 жителів) [12, s. 49, 56, 59-61]. У колонії Мочулки Клеванської гміни спільно проживали німці та євреї, з 433 жителів 255 німці, 103 євреї, 48 поляків та 22 українців [12, s. 52].

Таблиця 2

Розподіл сільського населення за етнічною приналежністю

	Повіт	Кількість сільських жителів					інші	Всього
		українців	поляків	євреїв	Чехів	німців		
1.	Сарненський	96 740 (76,98%)	21 814 (17,35%)	4 464 (3,55%)	56 (0,04%)	425 (0,33%)	2 170 (1 618 тутейші, 319 росіяни, 194 білоруси, 39 інші) (1,72%)	<b>125 669 (100%)</b>
2.	Рівненський	208 564 (76,78%)	42 835 (15,76%)	5 580 (2,05%)	6 581 (2,42%)	6 758 (2,48%)	1 316 (1 117 росіяни, 112 білоруси, 87 інші) (0,48%)	<b>271 634 (100%)</b>

3.	Острозький	36 591 (86,69%)	4 819 (11,41%)	338 (0,8%)	295 (0,69%)	65 (0,15%)	100 (81 росіяни, 12 білоруси, 7 інші) (0,23%)	<b>42 208</b> <b>(100%)</b>
4.	Кременецький	161 343 (86,23%)	24 481 (13,08%)	710 (0,37%)	68 (0,03%)	12	489 (470 росіяни, 19 інші) (0,26%)	<b>187 103</b> <b>(100%)</b>
	Всього	<b>503 238</b> <b>(80,31%)</b>	<b>93 949</b> <b>(14,99%)</b>	<b>11 092</b> <b>(1,77%)</b>	<b>7 000</b> <b>(1,11%)</b>	<b>7 260</b> <b>(1,15%)</b>	<b>4 075</b> <b>(0,65%)</b>	<b>626 614</b> <b>(100%)</b>

Дещо різнилася релігійна структура досліджуваного регіону. Зокрема, перепис показав явне домінування в досліджуваному регіоні православного населення (85,05%). Найвища частка населення православного віросповідання зосереджувалася в Кременецькому повіті (91,68%), найнижча – в Рівненському (79,35%). Римо-католики за чисельністю поступалися православним та становили 10,96%. У трьох повітах – Сарненському, Острозькому та Кременецькому, їх частка не перевищувала 10%. Натомість у Рівненському повіті частка римо-католиків серед сільського населення становила 14,24%. Юдеї, які традиційно становили велику групу населення, насамперед у містах та містечках, значно меншою мірою селилися у сільській місцевості, де їх частка становила 2 %. При цьому, частка юдеїв, в загальній структурі досліджуваного регіону зменшувалася з півночі на південь. Відповідно, найбільша кількість юдеїв зафіксована переписом у Сарненському повіті 3,98%. Тут вони проживали фактично в кожному селі. У Рівненському повіті юдеї становили 6 055 жителів (2,22%) і зазвичай проживали у великих селах та колоніях. Ще меншою частка євреїв була в Острозькому (1,03%) та Кременецькому (0,56%) повітах. У Рівненському повіті проживала найчисельніша громада представників протестантських течій: 9 508 євангельських християн, що становили 90,89% від усіх представників цієї конфесії. Крім того, в Рівненському повіті проживала чисельна громада баптистів – 1 682 особи або 95,13% від усіх представників цієї конфесії в досліджуваному регіоні. Це було зумовлено тим, що саме в Рівненському повіті була найчисельніша громада колоністів чехів та німців (Див. табл. 3).

Таблиця 3

## Розподіл сільського населення за віросповіданням

	Повіт	Чисельність сільських жителів за віросповіданням					всього
		правосл.	рим.-кат.	юдеїв	єв. хр.	інші	
1.	Сарненський	108 486 (86,32%)	11 552 (9,19%)	5 008 (3,98%)	612 (0,48%)	11 (в т.ч. 8 греко-католики)	<b>125 669</b> <b>(100%)</b>
2.	Рівненський	215 568 (79,35%)	38 698 (14,24%)	6 055 (2,22%)	9 508 (3,5%)	1 805 (в т.ч. 1 682 баптисти, 97 греко-католики) (0,66%)	<b>271 634</b> <b>(100%)</b>
3.	Острозький	37 350 (88,49%)	4 084 (9,67%)	435 (1,03%)	270 (0,63%)	69 (в т.ч. 66 баптисти) (0,16%)	<b>42 208</b> <b>(100%)</b>
4.	Кременецький	171 553 (91,68%)	14 359 (7,67%)	1 050 (0,56%)	70 (0,03%)	71 (в т.ч. 20 баптисти, 43 греко-католики) (0,03%)	<b>187 103</b> <b>(100%)</b>
	Всього	<b>532 957</b> <b>(85,05%)</b>	<b>68 693</b> <b>(10,96%)</b>	<b>12 548</b> <b>(2%)</b>	<b>10 460</b> <b>(1,66%)</b>	<b>1 957 (0,31%)</b>	<b>626 614</b> <b>(100%)</b>

Складено за: [11; 12].

Отже, прикордонні повіти Західної Волині на час входження до складу відродженої Польської держави мали низький рівень урбанізації, а більшість населення проживала у сільській місцевості. Переважаючими формами поселень у досліджуваному регіоні були села, хутори, колонії, осади та ін. Розвиток залізничної інфраструктури спричинив появу на території Західної Волині нових типів поселень – залізничні станції та полустанки. Кожен із повітів мав свою особливу поселенську структуру. Так, найбільша кількість сільських поселень була зафіксована в Рівненському повіті, який був найбільш етнічно строкатим. Тут, поряд з українцями, поляками та євреями, мешкали чехи та німці.

Більша частина території Сарненського повіту – це заболочені ліси та низини, тому тут переважали невеликі села та хутори з достатньо однорідним населенням. Найменший із прикордонних повітів – Острозький був найбільш урбанізованим, оскільки кожен четвертий житель повіту мешкав у місті чи містечку. Сільські поселення Кременецького були найбільш моноетнічними, неукраїнське населення тут становило трохи більше 13%. Прикордонний характер цих повітів зумовив особливу увагу польської влади до цього регіону, яка з одного боку намагалася послабити впливи, які йшли з радянського боку кордону, а з іншого – залучитися підтримкою місцевого населення. Загалом традиціоналізм, регіоналізм, локальна замкнутість, прихильність до місцевих звичаїв сприяли збереженню місцевим населенням своєї самобутності. Недостатнє державне фінансування прикордонних повітів зумовило те, що вони протягом усього міжвоєнного періоду залишалися аграрними та економічно відсталими.

### Список використаних джерел та літератури:

1. Кічий С. Національний склад населення Західної України на початку 1930-х років. *Матеріали ХІ наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1994. Ч. 2. С. 78–80.
2. Колесник В. Народонаселення Волинського воєводства: (1921–1939 рр.) : за матеріалами переписів в сучасних українських і польських дослідженнях. *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомл. ІІ регіон. і VI обл. іст.-краєзн. конф.* Луцьк, 1992. С. 119–120.
3. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939. *Наукові праці*. Париж; Львів, 1996. С. 246–265.
4. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): матеріали міжнар. наук. конф.* Дрогобич, 2005. С. 19–33.
5. Литвинюк В. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства у міжвоєнний період : (1921–1939 рр.). *Наук. вісн. Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1997. № 2 : Іст. науки. С. 42–44.
6. Макачук С. Західна Волинь у 20-30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 226–237.
7. Марчук В. Національний склад міських поселень Західної Волині на початку 1920-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог, 2014. Вип. 22. С. 111–127.
8. Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921–1939 рр. *Наук. вісн. Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1998. № 1 : Іст. науки. С. 63–67.
9. Kęsiek J. Struktura narodowościowa województwa wołyńskiego w okresie międzywojennym. *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej: Przekształcenia struktury narodowościowej 1931–1948*. Wrocław, 2006. S. 13–23.
10. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Warszawa, 1988. 203 s.
11. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. Warszawa, 1924. T. VIII. 95 s.
12. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1923. T. IX. 84 s.

### References:

1. Kichiy S. Natsionalnyi sklad naseleennia Zakhidnoi Ukrainy na pochatku 1930-kh rokiv. *Materialy KhL nauk. konf. prof.-vykl. skladu i stud. Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky*. Lutsk, 1994. Ch. 2. S. 78–80.
2. Kolesnyk V. Narodonaseleennia Volynskoho voievodstva: (1921–1939 rr.) : za materialamy perepysiv v suchasnykh ukrainskykh i polskykh doslidzhenniakh. *Mynule i suchasne Volyni. Kraieznavstvo: istoriia, zdobutky, perspektyvy : tezy dop. i povidoml. II rehion. i VI obl. ist.-kraiezn. konf.* Lutsk, 1992. S. 119–120.
3. Kubiiovych V. Zakhidni ukrainski zemli v mezhakh Polshchi 1920–1939. *Naukovi pratsi*. Paryzh; Lviv, 1996. S. 246–265.
4. Kucherepa M. Etnodemohrafichni zminy u Volynskomu voievodstvi 1921–1939 rr. *Poliaky, ukraintsi, bilorusy, lytovtsi u mizhvoiennii Polshchi (1921–1939): materialy mizhnar. nauk. konf. Drohobych*, 2005. S. 19–33.
5. Lytvyniuk V. Zminy v sotsialnii i natsionalnii strukturi naseleennia Volynskoho voievodstva u mizhvoiennii period : (1921–1939 rr.). *Nauk. visn. Volyn. derzh. un-t im. Lesi Ukrainky*. Lutsk, 1997. № 2 : Ist. nauky. S. 42–44.
6. Makarchuk S. Zakhidna Volyn u 20-30-kh rokakh KhKh st. (etnosotsialni ta politychni vidnosyny v kraii). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 2008. Vyp. 17. S. 226–237.
7. Marchuk V. Natsionalnyi sklad miskykh poselen Zakhidnoi Volyni na pochatku 1920-kh rokiv. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: Istorychni nauky*. Ostroh, 2014. Vyp. 22. S. 111–127.
8. Svyinchuk A. Natsionalni menshyny Volynskoho voievodstva v period 1921–1939 rr. *Nauk. visn. Volyn. derzh. un-t im. Lesi Ukrainky*. Lutsk, 1998. № 1 : Ist. nauky. S. 63–67.



**Додаток А**  
**Структура сільських поселень Сарненського повіту**

	Гміна	Кількість							Всього
		Сіл	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інші	
1	Бережниця	15	11	4	2	7	-	-	39
2	Більська Воля	8	3	23	-	2	-	1 осада млинарська	37
3	Володимирець	20	11	1	3	-	6	3 залізничні станції	44
4	Висоцьк	17	2	4	5	1	4	2 залізничні станції	35
5	Городець	10	21	4	2	1	-	2 залізничні станції	40
6	Дубровиця	17	-	3	4	1	16	1 осада млинарська, 3 цегельні, 1 смолярня, 1 тартак, 1 залізнична станція	48
7	Кісоричі	21	1	52	3	-	9	1 осада млинарська, 1 цегельня, 1 залізнична станція	89
8	Клесів	15	6	23	2	1	6	2 осад млинарські, 3 залізничні станції	58
9	Любиковичі	11	2	14	7	-	2	1 залізнична станція	37
10	Немовичі	12	7	4	4	1	-	1 осада млинарська	29
11	Рафалівка	15	11	5	3	2	3	2 залізничні станції, 1 залізничний полустанок	42
	<b>ВСЬОГО</b>	<b>161</b>	<b>75</b>	<b>137</b>	<b>35</b>	<b>16</b>	<b>46</b>	<b>28</b>	<b>498</b>

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. Warszawa, 1924. T. VIII. S. 58-65

**Додаток Б**  
**Структура сільських поселень Острозького повіту**

	Гміна	Кількість							Всього
		Сіл	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інші	
1.	Майків	7	2	-	6	-	-	-	15
2.	Новомалин	17	-	-	5	-	-	1 осада млинарська	23
3.	Сіянци	17	2	4	2	-	-	1 полустанок	26
4.	Хорів	22	4	4	6	-	5	1 залізнична станція	42
	<b>ВСЬОГО</b>	<b>63</b>	<b>8</b>	<b>8</b>	<b>19</b>	<b>-</b>	<b>5</b>	<b>3</b>	<b>106</b>

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S.46-47.

**Додаток В**  
**Структура сільських поселень Кременецького повіту**

	Гміна	Кількість							Всього
		Сіл	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інших	
1.	Бережці	22	7	29	-	-	-	2 присілки	60
2.	Біла Криниця	27	1	7	2	9	-	-	46
3.	Білозерка	15	-	1	2	-	-	1 залізнична станція	19
4.	Бірки	16	-	1	9	1	-	3 осад млинарських	30
5.	Борсуки	15	-	-	5	2	2	1 осада млинарська	25
6.	Вербовець	10	-	1	1	5	-	1 залізнична станція	18
7.	Вишгородок	21	-	1	1	-	-	-	23
8.	Вишнівець	19	1	10	13	1	-	3 осад млинарських	47
9.	Дедеркали	11	2	2	9	2	-	1 монастир	27
10.	Заруддя	12	-	5	12	2	1	-	32
11.	Панківці	6	-	-	1	1	-	-	8

12.	Почаїв	16	-	12	-	34	-	1 монастир, 2 присілки	<b>65</b>
13.	Радивилів	19	-	17	-	-	-	-	<b>36</b>
14.	Старий Олек- синець	13	1	10	-	-	-	-	<b>24</b>
15.	Шумськ	24	-	5	2	-	10	1 надлісництво	<b>42</b>
	<b>ВСЬОГО</b>	<b>246</b>	<b>12</b>	<b>101</b>	<b>57</b>	<b>57</b>	<b>13</b>	<b>16</b>	<b>502</b>

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S. 25-32.

**Додаток Г**  
**Структура сільських поселень Рівненського повіту**

	Гміна	Кількість							Всього
		Сіл	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інших	
1.	Березне	21	26	9	9	1	19	1 цегельня, 1 осада фабрична, 1 осада лісна,	<b>88</b>
2.	Бугрин	24	4	3	14	-	-	-	<b>45</b>
3.	Гоща	14	1	-	10	1	-	-	<b>26</b>
4.	Деражне	13	20	18	4	-	-	1 гуральня	<b>56</b>
5.	Дяцьковичі	33	11	2	13	-	-	-	<b>59</b>
6.	Здовбиця	17	9	6	4	3	-	1 осада фабрична, 1 залізнична станція	<b>41</b>
7.	Клевань	19	2	10	2	1	7	3 осаді військові, 3 смолярні, 1 надлісництво, 1 осада фа- брична, 1 залізнична станція, 1 полустанок	<b>51</b>
8.	Корець	14	6	-	3	-	-	2 передмістя	<b>25</b>
9.	Костопіль	16	23	10	5	1	3	1 залізнична станція, 1 надлісництво	<b>60</b>
10.	Кустин	20	18	2	8	2	2	1 цегельня, 1 осада фабрична	<b>54</b>
11.	Людвипіль	55	31	10	3	2	3	-	<b>104</b>
12.	Межиріч	31	15	5	12	1	-	1 осада фабрична, 1 полустанок	<b>66</b>
13.	Рівне	27	8	1	22	-	5	2 осаді фабричні, 1 передмістя	<b>66</b>
14.	Степань	15	8	30	2	2	2	1 залізнична станція	<b>60</b>
15.	Стидин	12	20	1	3	3	1	1 осада млинарська	<b>41</b>
16.	Тучин	25	51	2	9	6	1	1 осада млинарська, 1 тартак, 1 гута	<b>97</b>
	<b>ВСЬОГО</b>	<b>356</b>	<b>253</b>	<b>109</b>	<b>123</b>	<b>23</b>	<b>43</b>	<b>32</b>	<b>939</b>

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S. 48-61

**Додаток Д**  
**Структура сільських поселень прикордонних повітів Західної Волині**

	Повіт	Кількість							Всього
		Сіл	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інших	
1.	Сарненський	161	75	137	35	16	46	28 (15 залізничних станцій, 6 осад млинарських, 4 цегельні, 1 смолярня, 1 тартак, 1 полустанок)	<b>498</b>

2.	Рівненський	356	253	109	123	23	43	32 ( 7 осад фабричних, 4 залізничні станції, 3 осади військові, 3 смолярні, 2 осади мли- нарські, 2 цегельні, 2 надлісництва, 2 полустан- ки, 2 передмістя, 1 гураль- ня, 1 тартак, 1 гута, 1 осада лісова, 1 надлісництво)	<b>939</b>
3.	Острозький	63	8	8	19	-	5	3 ( 1 осада млинарська, 1 залізнична станція, 1 полустанок)	<b>106</b>
4.	Кременець- кий	246	12	101	57	57	13	16 (7 млинарських осад, 4 присілки, 2 залізничні станції, 2 монастирі, 1 надлісництво)	<b>502</b>
	<b>ВСЬОГО</b>	<b>826</b>	<b>348</b>	<b>355</b>	<b>234</b>	<b>96</b>	<b>107</b>	<b>79 ( в т.ч. 22 залізничні станції, 4 полустанки, 16 осад млинарських та ін.)</b>	<b>2 045</b>

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S. 25-32, 46-61;

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. Warszawa, 1924. T. VIII. S. 58-65.